

Field : Islamic Sciences

Type : Review Article

Recieved: 24.02.2016 - *Accepted*: 13.05.2016

Yemen’de İslam Siyasi Düşüncesinin Şekillenmesinde Mezhep Faktörünün Etkisi

Yusuf GÖKALP

Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Adana, TÜRKİYE

E-Posta: ygokalp@cu.edu.tr

Öz

Yemen’de birbirlerinden bağımsız olarak varlığını sürdüren kabilelerin İslam’ı benimsemesiyle birlikte ilk halifeler ardından Emevî ve Abbasîler tarafından atanan valiler Yemen’de idareyi ele almışlardır. Kabile çatışmalarının yoğun olarak devam ettiği ve halifelerin adının sadece hutbelerde okutulduğu bu dönemde küçük çaplı devletlerin yanı sıra Haricîler, İsmailîler ve Zeydîlerin de iktidar olma peşinde koştukları görülmektedir. Mezheplerin, çeşitli sebeplerle merkezden uzaklaşıp Yemen’i kendilerine faaliyet alanı olarak tercih etmeye başlamalarından itibaren bir denge unsuru ve siyasi birer aktör olarak Yemen’in toplumsal hayatında yer almaya başladıkları söylenebilir. Siyasi istikrarsızlığın yanı sıra zaman zaman çok şiddetli boyutlara ulaşan mezhepler arası çatışmaların Yemen’de toplumsal hayatı derinden etkilediği görülmektedir. Yemen siyasi hayatına yön veren üç temel faktörün kabilecilik, mezhepler ve dışarıdan yapılan siyasi müdahaleler olduğu anlaşılmaktadır. Yemen’in merkezi bölgelerde varlığı tehdit altında olan mezheplerin sığınağı haline geldiğini ve bölgeye sığınan bütün mezhebi unsurların yerel kabilelerin de desteğini alarak kendi hâkimiyetlerini tesis etme gayretinde olduklarını söylenebilir. Bu durum doğal olarak tarih boyunca Yemen’de bir iktidar mücadelesine yol açmıştır. Bu iktidar mücadelesinin bir ayağını da mezhep farklılaşmasının oluşturduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yemen, İslam, mezhep, kabilecilik, zeydiyye, şia, ehl-i sünnet

The Effect of Madhabs in Oman on Islamic Political Thought

Abstract

After the embracement of Islam by the tribes which continued to live separately from each other in Yaman the governors who appointed by the first caliphs, Umayyads and Abbasids ruled Yemen. It is seen that in this period during which tribal conflicts intensely kept going and the names of caliphs were read only in Friday sermons, the Kharijites, Ismailites and Zeydites run in pursuit of power as well as small states. It can be said that after the madhhabs chose Yemen as an area of their activities, leaving the center for various reasons, they began to play a part in the social life of Yemen as an element of balance and a political actor. Apart from the political instability, intersectarian clashes at times reach at severe dimensions is seen to have a deep influence on the social life of Yemen. In fact, it can be said that the three main factors directing the political life of Yemen are tribalism, madhhabs and external political interventions. It can be said that Yemen became a shelter for the sects whose existence were under treat in the central regions and all sectarian elements which took refuge in the region made attempts to establish their sovereignty by taking support of local tribes. Naturally this situation led throughout history to power struggle in Yemen. It is seen that sectarian differentiation constitutes one aspect of this power struggle.

Keywords: al-Yaman, Islam, sect, tribalism, zeydites, shi'a, ahl al-sunna

Giriş

Dini bakımdan büyük bir karışıklık içerisinde olan Yemen’de İslam’ın yayılmasından önce Yahudi ve Hıristiyanlığın yanı sıra Arap yarımadasında eskiden beri varlığını sürdüren Putperestlik Mecusîliğin de benimsendiği bilinmektedir. Yemen’de göçebe kabilelerin birbirleriyle ve yabancılarla süregelen mücadelesi ırk ve din temelli siyasi, sosyal ve kültürel huzursuzluklara zemin hazırlamıştır. Bölgede birbirlerinden bağımsız olarak varlığını sürdüren kabilelerin İslam’ı benimsemesiyle birlikte ilk halifeler ardından Emevî ve Abbasiler tarafından atanan valiler Yemen’de idareyi ele almışlardır. Kabile çatışmalarının yoğun olarak devam ettiği ve halifelerin adının sadece hutbelerde okutulduğu bu dönemde küçük çaplı devletlerin yanı sıra Haricîler, İsmailîler ve Zeydîlerin de iktidar olma peşinde koştukları görülmektedir (Seyyid, 1998: 41-87; Gökalp, 2014b: 21-42).

Bu dönemde sırasıyla Ziyadîler, Ya’furîler ve ardından Ziyadîler daha sonra ise Necâhîler kendi hanedanlıklarını tesis etmişlerdir. Sünnî din anlayışının temsilcileri ve Abbasilerin uzantısı olarak ortaya çıkan bu hanedanlıklardan ayrı olarak Şîî gelenekte yer alan fırka mensuplarının da Yemen’de kendi hâkimiyetlerini tesis ettikleri görülmektedir. Bu çerçevede İsmailî Şîîler Karmatîlik ve Suleyhîler adı altında devlet kurmuşlardır. Zeydî Şîîler ise Sa’da merkezli Kuzey Yemen’de kendi hâkimiyetlerini tesis etmişlerdir (Gökalp, 2014a: 165-188).

Yemen’in Coğrafi Konumu

Bu günkü siyasi sınırları dışında, Arap yarımadasının güney batısında yer alan Yemen’in tarih boyunca siyasi ve fiziki sınırları konusunda kaynaklarda muhtelif bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Kızıldeniz’e ve Hint Okyanusu’nun Aden körfezine kıyısı olan Yemen kuzeyden Suudi Arabistan, doğudan Uman ile komu bir ülkedir. Babülmendep boğazı ile Afrika kıtasından ayrılır. Bu gün resmi adı el-Cumhuriyyetü’l-Yemeniyye, yüzölçümü 536.869 kilometre kare, nüfusu 24.200.000, başşehri San’a, diğer önemli şehirleri ise Aden, Taiz, Hudeybe, İb ve Mükella’dır (Kurt, 2013: 400). Fiziki olarak kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılan ve dağlık kesimden oluşan kuzey Yemen’in en önemli şehrinin ise Sa’da olduğu söylenebilir.

Antik dönemlerde Arabia Felix (Mesut Arabistan) olarak adlandırılan (Tomar, 2013: 401) Yemen için tarihçilerin özel bir ilgi duydukları görülmektedir. Kaynaklarda Yemen, Necid, Hicaz, ve Tihame olarak dört bölüme ayrılan Arap yarımadasının Necran ile Umman arasında kalan bölgesinin Yemen olduğu ifade edilmektedir. Farklı bir tasnifte ise Arap yarımadası Yemen ve Şam olmak üzere ikiye ayrılmakta San’a, Hadramevt ve Uman’dan oluşan bölgenin Yemen olduğu belirtilmektedir (el-Hamevi, 1990: 2/159; el-Hemedani, 1974: 49; Istahri, 1961: 21). Çağdaş araştırmacılardan el-Curafî Arap yarımadasının güneyinde yer alan Yemen’in batıdan Kızıldeniz, güney doğudan Aden Körfezi, kuzey doğudan Necid, kuzey batıdan ise Hicaz çevrili olan bölgeden ibaret olduğunu belirtmektedir (el-Curafî, 1987: 41). Coğrafi sınırlarını tespit edebilmek zor gibi gözükse de Arap yarımadasının güney batı kısmından ibaret olan geniş bölgenin Yemen olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Yemen’de Dini Toplumsal Yapı

İslam’ın geldiği dönemde bölgenin tamamını kontrolü altında tutan merkezi bir idarenin

olmadığı ve kabile sisteminin hâkim oluşu Yemen’de halkın İslamiyet’le tanışması yine kabilelerin ayrı ayrı İslam’ı kabullenmesiyle gerçekleşmiştir. Kuzey Yemen’in Tihâme bölgesinde yaşayan Devs ve Eş’ar kabileleri ile güneyde yaşayan Himyer, Hemdan, Sudâ, Havlan, Behrâ ve Ruhâ kabilelerinin yanı sıra Yemen’de yaşayan Sasaniler daha Hz. Muhammed’in sağlığında Müslüman olmuşlardır (Gökalp, 2014a: 25). Hz. Muhammed’in vefatının sonra kısa zaman içerisinde Yemen bölgesinin tamamının İslamiyeti benimsediği görülmektedir (ez-Zebidi 1988: 38-56; Fayda, 1982: 66-118).

İlk halifelerin ardından Emeviler ve Abbasiler döneminde bölgede istikrar bütünüyle sağlanamamıştır. Yemen’de var olan kabilecilik anlayışının bu açıdan sürekli bir problem teşkil ettiği söylenebilir. Mezheplerin teşekkül etmeye başlamasıyla birlikte kabile asabiyetinin yanı sıra mezhebi bir yapılanma ağırlığını hissettirmeye başlamıştır. Abbasiler döneminde Yemen, Şafî mezhebi kanalıyla Sünnî anlayışın egemenliğinin yanı sıra Zeydîler ve İsmailîler gibi Şîî mezheplerin de faaliyet alanı haline gelmiştir (Gökalp, 2014a: 25; Yahya b. Hüseyin, 1968: 134-139).

Yemen’in siyasi ve dinî hayatının şekillenmesinde kadîm bir gelenek olan kabileciliğin, eski din ve felsefî ekollerin, dışarıdan gelerek bölgenin idaresini ele alan devletlerin ve İslam düşüncesinin ürünü olan mezheplerin etkili olduğu görülmektedir (eş-Şuca, 1987: 23-74). Yemen, bir taraftan büyük çoğunluğu Araplardan oluşan kabileler ve bölgeye sonradan gelerek burayı kendilerine dini-siyasi hâkimiyet alanı olarak seçen mezheplerden oluşan bir dini toplumsal yapıya sahiptir.

İslam’ın İlk Dönemlerinde Mezheplerin Faaliyet Alanı Olarak Yemen

İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren Yemen, Haricîler, Karmatî İsmailîler, Zeydîler ve Şafî Eşarî Sünnîlerin yayıldığı bölgeler arasında yer almaktadır. Emevî, Abbasî ve daha sonra Eyyübîler gibi devletlerin din anlayışını temsil eden Sünnîliğin yayıldığı Yemen bölgesi merkezi konumda olan bölgelerde yer edinemeyen diğer mezhep mensupları için her zaman tercih edilen bir faaliyet alanı olmuştur. Bölgenin coğrafi konumu ve kültürel yapısının farklı mezheplerin taraftar bulması için uygun bir zemin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Yemen’de faaliyet gösteren mezheplerin doğrudan veya yerel hanedanlıkların desteğini alarak bir iktidar mücadelesi içerisine girdikleri görülmektedir. Bu çerçevede Sünnî düşüncüyü temsil eden devletlerin yanı sıra Haricîlerin sonuç vermeyen girişimlerine karşılık İsmailîler ve Zeydîler kendi devletlerini kurmuşlardır. Hicri üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda Ya’furîler, Tarfoğulları, Zeydîler, Ziyadîler ve Necâhîler gibi hanedanlıkların hüküm sürdüğü Yemen’in farklı bölgelerinde Gulat Şia, Zeydîlik, Mu’tezile, Hanefî ve Malikîliğin hüküm sürdüğü belirtilmektedir (Gökalp, 2014b: 21-22).

Yemen’de Harici Faaliyetler

İslam tarihinde siyasi-itikadi bir fırka olarak ilk ortaya çıkan Haricîler, Sıffin savaşında “lâ hükme illallah” sloganıyla Ali b. Ebî Tâlib’in ordusundan ayrılarak Harûra’ya gidip burayı merkez edinerek faaliyetlerini yürütmeye başlamışlardır. Ali b. Ebî Tâlib’in ardından Emevîler döneminde Haricîlerin Kûfe, Basra, Musul, Horasan Güney Arabistan, Mısır ve Kuzey Afrika’ya kadar yayıldıkları ve söz konusu bölgelerde sayısız isyan girişiminde buldukları görülmektedir (Demircan, 1996: 133 vd.). Abbasiler döneminde siyasi açıdan zayıflayan Haricîler kendi içerisinde çok sayıda fırkaya ayrılmıştır. Bunlardan Ezârîka, Necedât, Acaride, Beyhesiyye ve Sufriyye gibi fırkalar zaman içerisinde varlığını

yitirirken ılımlı görüşleriyle tanınan İbaziyye fırkası Kuzey Afrika'nın yanı sıra Uman ve Yemen'de varlığını sürdürmüştür (el-Bağdadi, 1991: 43; Fığlalı, 1983; Karabiber, 2013: 11-22).

Yemen'i de kapsayan ve Güney Arabistan olarak bilinen bölgede ilk Haricî isyan İbadîler tarafından çıkarılmıştır. İbazîlerin Uman ve Yemen'de faaliyetlerini yoğunlaştırdığı görülmektedir. Bu süreçte Emevî valisi Haccac tarafından İbazîlerin lideri Ebû Şa'sa Cabir b. Zeyd'in Uman'a sürülmesiyle Ebû Şa'sa'nın kabilesi Ezd başta olmak üzere bölge halkından büyük destek gören İbaziyye ilk önce Uman'da kendisine yer edinmiştir (Demircan, 1996: 222). 96/714 yılında Ebû Şa'sa'nın ölümü üzerine Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (145/762) İbazîlerin lideri olmuştur. Ebû Ubeyde'nin destekçilerinden Ebû Hamza'nın (128/745) Mekke'de Mervan b. Muhammed aleyhine propaganda yaparken Hadramevt'ten gelen Kinde kabilesinden Tâlibu'l-Hak lakaplı Abdullah b. Yahya ile tanışması İbazîliğin Hadramevt ve Yemen'e sıçramasına vesile olmuştur. Ebû Hamza kendisini Hadramevt'e davet eden Tâlibu'l-Hak'ı bölgenin imamı tayin eder. İbazîlerin Basra'daki lideri Ebû Ubeyde'nin de izniyle isyan faaliyetlerini yürüten Tâlibu'l-Hak Abdullah b. Yahya 129/746 yılında San'a şehrini ele geçirir. Halife Mervan'ın San'a valisi el-Kâsım b. Ömer İbazîlere karşı direnmeye çalışırsa da başarılı olamaz (es-Sururi, 2004: 632; Karabiber, 2013: 113).

Tâlibu'l-Hak'ın 129/747 yılında Ebû Hamza'yı hâkimiyet alanını genişletmek için Mekke'ye göndermesi ise Yemen'deki kısa süreli İbâzî hâkimiyetin sonunu hazırlamıştır. Mekke'yi geçiren Ebû Hamza 130/747 yılında birkaç aylığına Medine'yi de kontrolüne alsın bile İbnu'l-Atiyye komutasında Mervan tarafından gönderilen orduyla Vadi'l-Kurâ'da yapılan savaş neticesinde adamlarıyla birlikte öldürülür. Hemen ardından Yemen'e giden İbnu'l-Atiyye burada bulunan Tâlibu'l-Hak ve yaklaşık bin kadar taraftarını, İbâzîleri öldürür. Geriye kalan İbâzîler ise dağılırlar. San'a'ya giren İbnu'l-Atiyye burada yakalayabildiği İbâzîleri de öldürtür (Fığlalı, 1983: 93-95; Karabiber, 2013: 115; Demircan, 1996: 226). Yemen'in sonraki tarihinde Haricîlerin siyasi olarak bir hâkimiyet tesis ettiklerine dair herhangi bir haber bulunmamaktadır. Ancak 6/12. yüzyılda Yemen'de kısa süreli hüküm süren Mehdîlerin furû'da Hanefî olmalarına rağmen günah işleyeni tekfir edip öldürmeleri, kendi görüşlerini benimsemeyen ehl-i kiblenin öldürülebileceğini, çocuklarının köleleştirilebileceğini savundukları ve yine Ali b. Mehdî'nin içki içen, müzik dinleyen, zina eden, Cuma namazına katılmayan askerlerinin öldürülmesini emrettiği yönündeki rivayetlerden dolayı onların Haricî olabileceği belirtilmektedir. Ayrıca İbni Vâsıl, 569/1173 yılında Turan Şah Yemen'e vardığı zaman burada bir Haricî olan Ali b. Mehdî'nin hüküm sürdüğünü (İbn Vâsıl, 2004: 1/238) belirtmektedir (Gökalp, 2014b: 24).

Batniliğin Yemen'e Geçişi

Yemen'e İsmailîlik, Mansûr el-Yemen ve Ali b. Fadl tarafından götürülmüştür. Ali ve Mansûr'un faaliyetleri Hac mevsiminde Yemenli hac kafilesıyla birlikte 268/881 yılı başlarında Yemen'e gitmeleriyle başlamıştır. Mansûr el-Yemen, Aden-i Ebyen'e giderek buradaki Benî Mûsâ kabilesinden imam adına biat almış ve Aden-i Lâa'ya yerleşmiştir. Daveti kısa sürede etrafa yayılan Mansûr, Lâa dağına bir kale inşa ederek kendisine bir ordu hazırlamış ve Yemen'in muhtelif şehirlerini ele geçirmeye başlamıştır. 292/904 yılında Cebel-i Mesver'i ve ardından da San'a'yı ele geçirerek Benî Ya'fur'u buradan çıkarmıştır. Yemen nahiyelerine, Yemâme'ye, Bahreyn'e, Sind'e, Hind'e, Mısır'a ve

Mağrib'e dâiler göndermiş (Kadı Numan, 1970: 44-47) böylece İsmâilî davetin sadece Yemen'de değil, Yemen dışında da yayılmasına yönelik girişimlerde bulunmuştur (İdrisi, 1986: 5/32-38; el-Alevi, 1972: 389; Avcu, 2011: 281). 298/910 yılı sonlarında Zeydî İmam Yahyâ b. Hüseyin el-Hâdî ile'l-Hak'ın ölümüyle (el-Alevi, 1972: 396) Karmatîler Yemen'de biraz daha güçlü konuma gelmişlerdir. Ali b. Fadl da 303/915 yılında hayatını kaybetmiştir. Ali'nin ölümünden sonra yerine oğlunun geçmesini fırsat bilen Ya'furilerin lideri Esad b. Ebî Ya'fur Müzeyhira'ya saldırarak bir yıl kuşatmış ve sonunda Ali b. Fadl'ın oğlunun elindeki kaleleri zapt etmiştir. 304/916 yılında gerçekleşen bu olaydan sonra San'a'da Ali b. Fadl'ın kurduğu devlet sona ermiştir (el-Alevi, 1972: 403).

302/914 yılında Mansûr el-Yemen ölümü üzerine ise onun yerine Abdullah b. Abbas eş-Şâvirî ve sonra da oğlu Hasan b. Mansûr geçmiştir. Mansûr el-Yemen'in Ubeydullah el-Mehdî ile yazışmaları ve o kimi atarsa ona itaat etmeleri yönündeki vasiyetine göre Ubeydullah'a yazmışlar o da Şâvirî'yi baş dâi olarak atamıştır. Ancak Şâvirî'yi öldürerek hareketin lideri olan Hasan b. Mansur el-Yemen durumu güçlenince kendisinin İsmâilî davetten vazgeçtiğini ilan ederek bölgenin valisi İbn Ebî'l-Arcâ'ya itaatini bildirmiştir. Ancak vali İbn Ebî'l-Arcâ'nın onu öldürmesi, Hasan'ın Mesver'de yerine bıraktığı İbrahim b. Abdülhamid'in de İsmâilîlik'ten vazgeçmesiyle Mansur'un daveti son bulmuştur. Kısa süre sonra ise İbrahim'den sonra yerine geçen İbn-i Ruaym Fâtımîler'in dördüncü halifesi Muiz Lidînillâh ile irtibata geçerek İsmailî daveti bölgede yeniden inşa etmeyi başarmıştır (el-Hazreci, 1983: 627-629).

İbn Ruaym ölmeden önce yerine Himyer kabilesinin Şibam kolundan Yusuf b. Emşeh'i, o da aynı kabilede Süleyman b. Abdillâh'ı bırakmıştır. Süleyman b. Abdillâh Fâtımî halifeleri Hâkim Bi Emrillâh ve Mustansır Billâh dönemlerinde daveti yürüterek onlara bağlı kalmaya devam etmiş, zenginliği, soyluluğu ve cömertliği sayesinde Yemen'de İsmailî davetin yeniden güçlenmesini sağlamıştır (Hammadi, 1939: 89). Süleyman b. Abdillâh'ın ölmeden önce yerine bıraktığı Muhammed b. Ali es-Suleyhî etraftaki İsmailîler'le anlaşarak 439/1047 yılında Mesver dağına çıkmış buradaki hükmünü sağlamlaştırdıktan sonra bölgedeki faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır.

Fatımi halifesi Hakim bi Emrillah zamanında Muhammed b. Ali es-Suleyhi tarafından Yemen'de Batıni İsmaili hakimiyetin yeniden sağlandığı görülmektedir. Onun çabalarıyla Suleyhîler İsmailî bir devlet olarak yeniden bölgede etkin bir güç haline gelmişlerdir (es-Sururi, 2004: 639-642). Suleyhîler 532/1138 yılında Seyyide Hürre Ervâ'nın vefatıyla birlikte geniş çaplı otoritelerini kaybetmişler ve yoğun olarak yaşadıkları bazı bölgelerde varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir (Daftari, 2005: 310-315; Gökalp, 2014b: 25-29; Avcu, 2011: 281-288).

Zeydiyye'nin Hakim Dini ve Siyasi Yapıya Kavuşması

Siyasi-itikadi bir fırka olarak Zeydiyye'nin ortaya çıkışı Emevîler döneminin sonlarına denk gelmektedir. Zeydiyye, imamet iddiaları çerçevesinde ortaya çıkmış ve beş esas olarak tevhid, adalet, el-va'd ve'l-void, el-emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehî ani'l-münker ve imamet prensipleri (el-Hadi ile'l-Hak, 1993: 19-22; Emir Hüseyin Bedruddin, 1999: 12-66) etrafında şekillenmiştir. Ancak imamın ismen değil de vasıflarıyla belirlenmiş olması gerektiği noktasında diğer Şîi fırkalardan ayrılmaktadır (Bozan, 2004: 21-37). Zeydiyye'nin Şîi gelenek içerisinde yer almakla birlikte başlangıcından itibaren kendine özgü bir imamet anlayışıyla müstakil bir fırka olarak teşekkül ettiği ve varlığını günümüze kadara sürdürdüğü

görülmektedir (Gökalp, 2014a: 92-98).

Zeyd b. Ali ve oğlu Yahya'dan sonra Abbasilere karşı giriştikleri isyanlarda başarılı olamayan Zeydîler, faaliyetlerini merkezden uzak ve kısmen otorite boşluğu olan bölgelere kaydırılmışlardır. Bu çerçevede Yemen, Zeydîlerin faaliyet alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Zeydiyye'nin Yemen'deki hâkimiyeti ise, el- Hâdî ile'l-Hak olarak bilinen imam Yahya b. Hüseyin (298/910) tarafından tesis edilmiştir (el-Alevi, 1972: 41; el-Yemani, 1994: 41; ez-Zebidi, 1988: 122). Yahya b. Hüseyin siyasi kişiliğinin yanı sıra ilmî kişiliği ile de Zeydî düşüncenin şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir (Şerefuddin, 1985: 16). Yahya b. Hüseyin 284/897 yılında Yemen'de siyasi faaliyetlerine başlamış ve kısa süre içerisinde Sa'da merkezli Kuzey Yemen'de Zeydî hâkimiyetini tesis etmiştir (el-Alevi, 1972: 42 vd.; Yahya b. Hüseyin, 1968: 167-181; Gökalp, 2014a: 167-188). Kuzey Yemen'de kontrolü ele alan Yahya b. Hüseyin 288/901 yılından itibaren Güney Yemen'e yönelmiştir. Güney Yemen'de sürekli bir kontrol sağlayamayan Zeydîler burada özellikle Karmatî İsmailîlerle yoğun bir mücadeleye girdikleri görülmektedir (el-Alevi, 1972: 289; Avcu, 2011: 282-288). Yemen Zeydîlerinin bölgedeki bu ilk hâkimiyeti el-Mehdî Lidînillah Hüseyin b. Kâsım'ın 404/1013 yılındaki ölümüyle kesintiye uğramıştır. 439/1047 yılında bölgenin Süleyhîlerin kontrolüne geçmesiyle ilk Zeydî devleti son bulmuştur (el-Muhalli, trz: 2/64; el-Yemani, 1994: 41-48).

444/1052 yılında Ali b. Muhammed es-Süleyhî ile yapılan savaşta Zeydî imam Ebu'l-Feth en-Nasır ed-Deylemî'nin hayatını kaybetmesiyle Sa'da ve Senâ'a gibi bölgelerdeki Zeydî hâkimiyeti tamamen İsmailî Süleyhîlerin eline geçmiş ve Ahmed b. Süleyman dönemine kadar durum böyle devam etmiştir (el-Curafi, 1987: 175; Gökalp, 2014b: 50-51). İmam Ahmed b. Süleyman tarafından kuzey Yemen'de yeniden tesis edilen Zeydi hakimiyeti bir takım kesintilere uğrasa da günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir.

Ahmed b. Süleyman tarafından oluşturulan ve 614/1217 yılında imam Abdullah b. Hamza'nın ölümüyle kesintiye uğrayan ikinci Zeydi hakimiyetinden sonra Yemen'nin siyasi hayatında Zeydiler yine etkili olmaya devam etmişlerdir. Bu dönemden itibaren Eyyubiler ve Osmanlılar gibi Sünni devletlerin bölgede idareyi ellerinde tutmaları sebebiyle Zeydiyye dışındaki mezheplerin etkinliği gittikçe zayıflamıştır. Ancak özellikle dağlık ve zor coğrafi koşullara sahip Sa'da merkezli kuzey Yemen'de Zeydiler her zaman etkin siyasi konumlarını muhafaza etmişlerdir. 945/1538 yılından itibaren Yemen'in Osmanlı devletine bağlanmasından sonra zaman zaman yerel yöneticilerin kötü yönetimlerinden kaynaklanan sebeplerle Zeydi imamlar Osmanlı idaresine karşı başkaldırma çabası içerisinde olmuşlardır. Önce el-Mutahhar b. Şerefuddin ve ardından da İmam Mansur Billah Kasım b. Muhammed'in 1006/1579 yılından 1029/1619 yılına kadar sürdürdüğü mücadeleler dikkat çekmektedir. Nitekim İmam el-Müeyyid Muhammed b. Kasım'ın 1054/1644 yılında ölümüne kadar Osmanlı güçleri bölgeden çekilmek durumunda kalmıştır. Böylece yeniden yönetimi ele geçiren Zeydilerin hakimiyeti 1848 yılına kadar devam etmiştir.

20. Yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde ise 1904 yılında imam olarak kabul edilen Yahya Osmanlı devletine karşı yeni bir mücadele sürecini başlatmıştır. Neticede 1918 yılında Osmanlı güçleri Yemen'i terk ederek idareyi İmam Yahya'ya bırakmışlardır. İmam Yahya ise 1948 yılındaki ölümüne kadar 44 yıl Yemen'de Zeydi hâkimiyetini devam ettirmiştir (Gökalp, 2007: 90-91). Günümüzde Zeydiler kuzey Yemen'nin hakim siyasi ve dini unsuru olarak Yemen toplumsal hayatındaki varlıklarını sürdürmektedirler.

Mezhebi bir oluşumun kurumsallaşmasında siyasi desteğin etkisini dikkate aldığımızda Yemen’de yaşanan devletleşme sürecinin toplumsal bir taban bulma, fiziki varlığını devam ettirme ve yeni yorumların ortaya çıkması açısından Zeydî düşünceye büyük bir katkı sağladığını söyleyebiliriz (Gökalp, 2014a: 217). Bu süreç Zeydiyye’nin Yemen tarihinde siyasi ve toplumsal bir aktör olarak yerini almasını sağlamıştır.

Mu’tezili Fikirlerin Yemen’e Taşınması

Tevhid, Adalet, el-Va’d ve’l-Vaid, el-Menziletü beyne’l-Menzileteyn ve Emri bi’l-Ma’ruf ve Nehy-i ani’l-Münker olarak biline beş prensip çerçevesinde görüşleri (Kadı Abdulcabbar, 2006) şekillenen Mu’tezile Abbasî halifeleri Me’mun, Mu’tasım ve Vasık tarafından resmen desteklenen ve mihme dönemi olarak da nitelenen sürecin sona ermesiyle birlikte siyasi ve toplumsal desteğini kaybetmiştir. Fikri alanda kendini yenileyemeyen Mu’tezilî düşünce bundan sonra belirli kişiler vasıtasıyla sonraki nesillere aktarılmaya başlanmıştır. Mezhep olarak etkinliğini kaybeden Mu’tezile’nin Taberistan ve Yemen gibi farklı bölgeler ve Zeydiyye içerisinde varlığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Hadis taraftarlarının desteklenmesi ve daha sonra da Eş’arîliğin kabul görmeye başlamasıyla birlikte Mu’tezile’nin Şia ile bir yakınlaşma sürecine girdiği görülmektedir (Aydınlı, 2003: 255-260). Mu’tezilî düşünce Şia içerisinde yer alarak kendi başına olmasa da varlığını devam ettirmeyi sürdürmüştür (Akoğlu, 2006: 263-277).

Mu’tezilî fikirlerin Yemen’e taşınması ise büyük oranda, Mu’tezilî âlimlerden ders alan Zeydîlerin Yemen’e gitmesi ve yanlarında da Mu’tezilî eserleri götürmesiyle gerçekleşmiştir. Mu’tezilî temsilcilerden Davud b. Muhammed el-Geylanî’nin, Allâme Abdullah b. Zeyd el-Ansî’nin ve Allâme Muhammed b. İsa el-İrakî’nin yanlarına aldıkları kitaplarla birlikte Irak’tan Yemen’e geldikleri bilinmektedir (Seyyid, 1988: 255; Gökalp, 2014c: 96-102). Mu’tezilî fikirlerin ve eserlerin yoğun olarak hicri altıncı yüzyılda Yemen’e ulaştığı görülmektedir. Abdullah b. Zeyd el-Ansî’nin 501/1107 yılında yanına aldığı kitaplarla birlikte özellikle Mutarrifiyye ile mücadele etmek üzere Yemen’e gitmesi Mu’tezili fikirlerin Yemen’e taşınması hususunda kırılma noktası olmuştur. Ayrıca Yemen’de ikinci kez Zeydî devletini tesis eden isimlerden İmam Mütevekkil Alallah Ahmed b. Süleyman ve İmam Mansur Billâh Abdullah b. Hamza’nın, Mu’tezilî görüşleri öğrenmeleri için bazı Zeydîleri Yemen dışına görevlendirdikleri bilinmektedir. Kadı Ebû Yahya Cafer bizzat İmam Mütevekkil Alallah tarafından, Zeyd b. Ali el- Beyhakî, Ebû Hâşim el-Cubbaî ve Ebu’l- Kâsım el-Belhî’nin taraftarlarıyla buluşup onlardan Mu’tezilî görüşleri öğrenmesi ve Mu’tezilî eserleri alıp getirmesi amacıyla Irak’a gönderilmiştir (el-Muhalli, trz: 2/106). Altı/onikinci yüzyılın başlarından itibaren Basra Mu’tezile ekolüne ait eserlerin Yemen’e taşındığı anlaşılmaktadır (Seyyid, 1988: 242). Bu dönemden itibaren Mu’tezile’nin müstakil bir topluluk olmasa bile öğretileriyle Yemen Zeydîleri içerisinde varlığını sürdürdüğü söylenebilir. Nitekim 840/1437 yılında ölen meşhur Zeydî imamı ve âlimi el-Mehdî Lidînillah Ahmed b. Yahya el-Murtazâ’nın hilafet konusu hariç diğer konularda Mu’tezile’nin görüşlerini benimsediği belirtilmektedir (Gökalp, 2014b: 32-35).

Sünniliğin Yemen’de Hakimiyeti

Zeydi Şiiilerden sonra Yemen’de en etkili mezhebi unsurun Sünnilik olduğu görülmektedir. Farklı yorum biçimleri altında Sünni öğretiler Zaman içerisinde güney Yemen’de benimsenmiştir. Yemen’de, Abbasîler döneminden itibaren Hanbelî, Şafîî ve

Eş'arî din anlayışlarının kabul edildiği görülmektedir (Yahya b. Hüseyin, 1968: 144). Yemen'de Sünniliğin Siyasi temsilcisi olarak merkezden tayin ettiği valiler aracılığı ile Abbasî devleti varlığını sürdürmektedir. Abbasîlerin merkezi otoritesinin zayıfladığı dönemlerde ise Ya'furîler gibi hanedanlıklar Sünniliği temsil etmeye devam etmişlerdir (ez-Zebidi, 1988: 111-113; Yahya b. Hüseyin, 1968: 154; Gökalp, 2014a: 29-30). Sünnilik adına Şafîliğin Yemen'de yayılmaya başlamasından önce özellikle Yemen'in güney kesimlerinde bölge halkının Hicaz bölgesi ulemasının görüşlerine tabi oldukları belirtilmektedir (Seyyid, 1988: 44; Gökalp, 2013: 95). Hicri ikinci ve üçüncü yüzyıllarda daha ziyade hadis taraftarlarının bölgede faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Yemen'in mezhebi yapısı hakkında verilen bilgilerden hareketle San'a ve Tihâma'de Sünnilerin ve Sa'da'da kısmen Hanefilerin, Necd bölgesinde ise Süfyan es-Sevrî'nin görüşlerinin yaygın olduğunu (Makdisi, 1906: 96) söyleyebiliriz. Bu durum günümüze kadar devam etmiştir. Ancak Zeydi Şilerle Sünniler arasındaki ilişkilerin çatışmacı bir hal almaktan ziyade teorik zeminde tartışma konusu olduğunu ifade edebiliriz (Gökalp, 2013: 87-114).

Şafîliğin Yemen'de Hanefiliğin yerini aldığı ve yaygınlık kazandığı görülmektedir. Ayrıca Yemen Şafîlerinin fikhî konularda İmam Şafî'nin görüşlerine uyarken itikadî konularda ise Hanbelî oldukları vurgulanmaktadır (Seyyid, 1988: 59). 569/1173 yılında Eyyübîlerin Yemen'e gelişine kadar geçen süre zarfında Şafî mezhebi ekseninde Sünnî öğretilerin varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Yemen'de hâkimiyetin Eyyübîlerin eline geçmesiyle birlikte Eşarîliğin bölgede yayılmaya başladığı görülmektedir. Zebid'de inşa edilen medresede Şafî fakihlerin ders verdiği nakledilmektedir (el-Yemani, 1994: 81). Eşarî öğretiler, Mısır başta olmak üzere Eyyübîlerin hâkim olduğu bütün bölgelerde hâkim din anlayışına dönüşmüştür. Ebû İshak eş-Şirazî, Ebû Bekr el-Bakillânî, İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî ve Gazalî gibi isimler vasıtasıyla şöhret olan Eşarîliğin Yemen'e geçişi Ebû İshak eş-Şirazî'nin ve el-İmranî'nin el-Beyan gibi kitapları üzerinden olmuştur.

Gazalî'nin öğretileri ise Yemen Eşarîlerinin dayanağını oluşturmuştur. Tevil karşıtı olan Hanbelî Şafîler ile teville imkan tanıyan Eşarî Şafîler arasındaki suçlamaların tekfir boyutuna ulaşmış olması dikkat çekmektedir. Nihayetinde özellikle Güney Yemen'de Eşarî din anlayışının kabul gördüğü anlaşılmaktadır (el-Ca'di, 1981: 177-184; Kalaycı, 2013: 174; Gökalp, 2013: 98). Yemen'de Eyyübîlerden sonra hüküm süren Resûlîlerin Taiz, Cened, Zebid, Zafar ve Aden gibi şehirlerde kütüphane açarak ilmi faaliyetlerin gelişmesine katkı sağlamışlardır. Daha sonra Tahirîler döneminde ise medreselerde Şafî mezhebi öğretilmiş ve Yemen'de Şafîlik giderek güçlenmiştir (Tomar, 2013: 415). Hicri sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda San'a ve Zebid gibi Yemen'in önemli şehirlerinde yaşayan Sünnî ulemanın Şafî mezhebinin öğretilerini benimsedikleri görülmektedir (el-Berihî, 1994: 18-27).

Yemen'de Siyasi Hayatın Şekillenmesinde Mezheplerin Etkisi

Tarih boyunca Yemen'in içinde bulunduğu bu karmaşık siyasi ve dini ortamda Zeydiler başta olmak üzere İsmaililer, Hariciler ve Sünnî mezhepler gerek iktidar olma heveslerinden gerekse gerekse bölgedeki hâkim unsurlardan biri olmalarından dolayı her fırsatta kendi dini ve siyasi görüşlerine uygun bir yönetim kurma çabası içerisinde olmuşlardır. Giriş kısmında da ifade ettiğimiz gibi, siyasi açıdan tarih boyunca yaşanan siyasi mücadeleler ve süregelen savaşların yanı sıra yabancı güçlerin Yemen'deki tahakkümü bölgedeki toplumsal istikrarsızlığı sürekli hale getirmiştir. Kadim göçebe kabilelerin birbirleriyle ve dışarıdan gelen güçlerle süregelen mücadelesi ırk ve din temelli siyasi, sosyal ve kültürel

huzursuzluklara zemin hazırlamıştır. İslam tarihinin ilk dönemlerinde Yemen’de bölgenin tamamını kontrol edebilecek durumda her hangi bir merkezi yönetimin olmadığı görülmektedir (Gökalp, 2015: 26-30).

Sünnî din anlayışının temsilcileri ve Abbasîlerin uzantısı olarak ortaya çıkan hanedanlıklardan ayrı olarak Şiî geleneğe yer alan fırka mensupları da Yemen’de kendi hâkimiyetlerini tesis etmişlerdir. İsmailî Şiîler, Karmatîlik adı altında 268/881-303/915 yılları arasında ve ardından da Suleyhîler adıyla 439/1066-532/1138 yılları arasında devlet kurmuşlardır. Zeydî Şiîler ise 284/897-

404/1013 yılları arasında Sa’da merkezli Kuzey Yemen’de imam el-Hâdî ile’l-Hak Yahya b. Hüseyin liderliğinde ilk Zeydî devletini kurmuşlardır (Gökalp, 2014b: 38).

Mezheplerin, çeşitli sebeplerle merkezden uzaklaşıp Yemen’i kendilerine faaliyet alanı olarak tercih etmeye başlamalarından itibaren bir denge unsuru ve siyasi aktörler olarak Yemen’in toplumsal hayatında yer almaya başladıkları söylenebilir. Yemen’de dışarıdan müdahalelere açık ve kabile esasına dayalı bölünmüş siyasi yapı mezheplerin propaganda yapmasına uygun bir zemin oluşturmaktadır. Varlıklarını sağlama alma endişesi içerisinde olan mezheplerin sürekli olarak bir iktidar peşinde oldukları bilinmektedir. Yemen’de yaşanan sürecin iktidar-mezhep ilişkisi açısından da ayrıca değerlendirilmesi faydalı olacaktır. İktidar merkezli mezhep veya mezhep merkezli iktidar yapılanmasının Yemen’in siyasi hayatına şekil verdiği ve bölgenin istikrarsızlaşmasına sebebiyet verdiği söylenebilir. Siyasi istikrarsızlığın yanı sıra zaman zaman çok şiddetli boyutlara ulaşan mezhepler arası çatışmaların Yemen’de toplumsal hayatı derinden etkilediği görülmektedir. Nihayetinde Yemen siyasi hayatına yön veren üç temel faktörün kabilecilik, mezhepler ve dışarıdan yapılan siyasi müdahaleler olduğu söylenebilir (Gökalp, 2015: 26).

Bölgenin coğrafi konumu ve kültürel yapısının farklı mezheplerin taraftar bulması için uygun bir zemin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Yemen’de faaliyet gösteren mezheplerin doğrudan veya yerel hanedanlıkların desteğini alarak bir iktidar mücadelesi içerisine girdikleri görülmektedir. Bu çerçevede Sünnî düşüncüyü temsil eden devletlerin yanı sıra Haricîlerin ve Şiî mezhepler bölgede nüfuz mücadelesine girişmişlerdir. Süleyhî hanedanlığının sona ermesiyle toplumsal tabanını kaybeden İsmailî Şiîlerden bağımsız olarak Zeydîler Kuzey Yemen’de dini/siyasi bir aktör olarak kalıcı bir unsur haline gelmişlerdir.

Yemen’in merkezi bölgelerde varlığı tehdit altında olan mezheplerin sığınağı haline gelmesi ve bölgeye sığınan bütün mezhebi unsurların yerel kabilelerin de desteğini alarak kendi hâkimiyetlerini tesis etme gayreti doğal olarak Yemen’de bir iktidar mücadelesine yol açmıştır. Sünniliği benimseyen merkezi konumdaki devletlerin siyasi hâkimiyetlerine karşılık umumiyetle Şiî gelenekten gelen muhalif güçlerin direnişi şeklinde cereyan eden Yemen’deki iktidar mücadelesinde zaman zaman aynı düşünce içerisinde yer alan mezhebi unsurların birbirleriyle çatışma halinde oldukları da görülmektedir.

Yemen siyasi hayatına baktığımız zaman merkezi yönetimin zayıflamaya başladığı andan itibaren her zaman yerel kabilelerin kendi bağımsızlıklarını ilan ettiğini görmekteyiz. Toplumsal kimliğin önemli bir unsuru olan kabileciliğin yanı sıra mezheplerde söz konusu toplumsal kimliğin belirleyici unsuru haline gelmesiyle kabileler arasında sonu gelmeyen çatışmalar kaçınılmaz olmuştur. Bu durum Yemen’i her zaman dış müdahalelere açık hale getirmiştir (Hasan Süleyman Mahmud, 1969: 6-44; el-Figi, 1982: 9-16).

Yemen'i kendilerine faaliyet alanı olarak tercih etmeye başlamalarından itibaren bir denge unsuru ve siyasi birer aktör olarak Yemen'in toplumsal hayatında yer almaya başladıkları söylenebilir. Yemen'de dışarıdan müdahalelere açık ve kabile esasına dayalı bölünmüş siyasi yapı aynı zamanda mezheplerin propaganda yapmasına uygun bir zemin oluşturmaktadır. Varlıklarını sağlama alma endişesi içerisinde olan mezheplerin sürekli olarak bir iktidar peşinde oldukları bilinmektedir. İktidar merkezli mezhep veya mezhep merkezli iktidar yapılanmasının Yemen'in siyasi hayatına şekil verdiği ve bölgenin istikrarsızlaşmasına sebebiyet verdiği söylenebilir. Siyasi istikrarsızlığın yanı sıra zaman zaman çok şiddetli boyutlara ulaşan mezhepler arası çatışmaların (Gökalp, 2014a: 184) Yemen'de toplumsal hayatı derinden etkilediği görülmektedir. Nihayetinde kabilecilik, mezhepler ve dışarıdan yapılan siyasi müdahalelerin Yemen siyasi hayatına yön veren temel faktörler olduğunun altını çizmekte fayda olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Yemen'de yaşanan bu günlük çatışmaların çözümünde siyasi/dini bir aktör olarak mezheplerin doğru okunmasının sorunların çözümüne katkı sağlayacağını düşünmekteyiz. Mezhepleri sadece birer itikadi farklılaşma olarak okumak ve tarihsel/toplumsal bağlamından kopararak analiz etmeye çalışmak sorunların çözümü yerine daha da derinleşmesine sebebiyet verecektir. Biz burada Yemen örneği üzerinden konuyu ele almaya çalıştık ama asıl yapılması gereken bütün İslam dünyasını kapsayacak şekilde mezhep faktörünün doğru bir zeminde ele alınması olacaktır.

Sonuç

İslam tarihi boyunca mezhepler siyasi dini hayatın şekillenmesinde etkili bir konumda ve yönlendirici olmuşlardır. Bu durum bir taraftan mezheplerin tarihsel gelişimini etkilediği gibi diğer taraftan İslam siyasi düşüncesinin de şekillenmesinde etkili olmuştur. Tarihsel süreç içerisinde mezhep ile toplumsal kimlik arasında varoluşsal bir ilişki ortaya çıkmıştır. Bu durumun Müslümanların birbirlerine yaklaşımını da doğrudan etkilediği görülmektedir. Üstelik tekfir boyutuna varan bir ötekileştirmenin telafisi zor sorunların ortaya çıkmasına sebebiyet verdiği söylenebilir. Fikri zeminde yürütülen fikri münakaşaların İslam düşüncesine büyük zenginlik katmasına karşılık taassup, taklit ve ötekileştirmeye dayalı mezhebi yaklaşımların İslam üst kimliğinin unutulmasıyla mezhep kimliği üzerinden davranış geliştirilmesine yol açtığı söylenebilir. Bu gün itibarıyla Müslümanlar arasında mezhep farklılığından kaynaklanan ciddi problemlerin olduğu ve bu problemlerin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik hayatı olumsuz etkilediği görülmektedir. Sorun sadece Yemen bölgesiyle sınırlı tutulmamalıdır ancak Yemen bir örnek olarak dikkat çekici bir konumdadır.

Mezheplerin, çeşitli sebeplerle merkezden uzaklaşıp Yemen'i kendilerine faaliyet alanı olarak tercih etmeye başlamalarından itibaren bir denge unsuru ve siyasi birer aktör olarak Yemen'in toplumsal hayatında yer almaya başladıkları söylenebilir. Yemen'de dışarıdan müdahalelere açık ve kabile esasına dayalı bölünmüş siyasi yapı aynı zamanda mezheplerin propaganda yapmasına uygun bir zemin oluşturmaktadır. Varlıklarını sağlama alma endişesi içerisinde olan mezheplerin sürekli olarak bir iktidar peşinde oldukları bilinmektedir. İfade ettiğimiz gibi, iktidar merkezli mezhep veya mezhep merkezli iktidar yapılanmasının Yemen'in siyasi hayatına şekil verdiği ve bölgenin istikrarsızlaşmasına sebebiyet verdiği söylenebilir. Siyasi istikrarsızlığın yanı sıra zaman zaman çok şiddetli boyutlara ulaşan mezhepler arası çatışmaların Yemen'de toplumsal hayatı derinden etkilediği görülmektedir.

İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren Yemen, Haricîler, Karmatî İsmailîler, Zeydîler

ve Şafî Eşarî Sünnîlerin yayıldığı bölgeler arasında yer almaktadır. Bölgenin coğrafi konumu ve kültürel yapısının farklı mezheplerin taraftar bulması için uygun bir zemin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Yemen’de faaliyet gösteren mezheplerin doğrudan veya yerel hanedanlıkların desteğini alarak bir iktidar mücadelesi içerisine girdikleri görülmektedir. Bu çerçevede Sünnî düşüncüyü temsil eden devletlerin yanı sıra Haricîlerin sonuç vermeyen girişimlerine karşılık İsmailîler ve Zeydîler kendi devletlerini kurmuşlardır. Yemen’in merkezi bölgelerde varlığı tehdit altında olan mezheplerin sığınağı haline geldiğini ve bölgeye sığınan bütün mezhebi unsurların yerel kabilelerin de desteğini alarak kendi hâkimiyetlerini tesis etme gayretinde olmaları doğal olarak tarih boyunca Yemen’de bir iktidar mücadelesinin sergilenmesine yol açmıştır.

KAYNAKÇA

- Akoğlu, M. (2006). *Mihne Sürecinde Mu’tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- El-Alevi, Ali b. Muhammed. (1972). *Siretü’l-Hadi İle’l-Hak Yahya b. Hüseyin*. (thk. Süheyl zekkar). Beyrut: Daru’l-Kütüb.
- Avcu, A. (2011). *Karmatiliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Aydınlı, O. (2003). *Mu’tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- El-Bağdadi, Abdulkahir b. Tahir. (1991). *Mezhepler Arasındaki Farklar*. (çev. E. R. Fığlalı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Bedruddin, Emir H. (1995). *El-İkdu’s-Semin fi Ma’rifeti Rabbi’l-Alemin*. (thk. Yahya Salim İzzan). Sa’da: Daru’t-Turasi’l-Yemeniyye.
- El-Berihî, Abdulvehhab b. Abdirrahman el-Yemenî. (1994). *Tabakatu Sülehai’l-Yemen el-Ma’ruf Tarihu’l-Berihî*. (thk. A. Muhammed el-Habeşi). San’a: Daru’t-Turasi’l-Yemeniyye.
- Bozan, M. (2004). “Şii Fırkaların Tasnifi (Nispet Edildikleri İmamlar Eksenli Bir Deneme). *DÜİFD.*, c. VI/1, ss. 21-37.
- El-Ca’dî, Ömer b. Ali. (1981). *Tabakatu Fukahai’l-Yemen*. (thk. Fuad Seyyid). Kahire: Daru’l-Kütüb.
- El-Curafî, A. (1987). *El-Muktetaf Min Tarihi’l-Yemen*. Beyrut: el-Asru’l-Hadis.
- Daftary, F. (2005). *Muhaliif İslam’ın 1400 Yılı İsmaililer Tarih ve Kuram*. (çev. Ercüment Özkaya). Ankara: Rastlantı Yayınları.
- Demircan, A. (1996). *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Fayda, M. (1982). *İslamiyetin Güney Arabistan’da Yayılışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Fığlalı, E. R. (1983). *İbadiyye’nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Gökalp, Y. (2007). “Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi”. *ÇÜİFD.*, c.7, s. 2, ss. 55-94.

- Gökalp, Y. (2013). “Yemen’de Zeydi-Sünni İlişkilerinin Tarihi Arka Planı”. *E-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*. c. VII/2. ss. 87-114.
- Gökalp, Y. (2014a). *Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydilik*. Ankara: Araştırma.
- Gökalp, Y. (2014b). *Zeydi Düşüncenin Tarihsel Gelişimi 6-7/12-13. Yüzyıllar*. Ankara: Araştırma.
- Gökalp, Y. (2014c). “6/12. Yüzyıl Yemen Zeydi Düşüncesinin Şekillenmesinde Mu’tezile’nin Etkisi”. *E-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*. c. VII/1. Ss. 87-128.
- Gökalp, Y. (2015). “Yemen Tarihinde Dini Siyasi Bir Aktör Olarak Zeydilik”. *ORSAM Orta Doğu Analiz*. c. 7, s. 68, ss. 25-30.
- El-Hammadi, Muhammed b. Malik. (1948). *Batniliğin ve Karmatiliğin İç Yüzü*. (Çev. İsmail Hatib Erzen). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- El-Hemedani, Hasan b. Ahmed (1974). *Sıfatu Cezireti’l-Arab*. (thk. Muhammed b. Ali el-Ekva) Riyad.
- El-Istahri, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed. (1961). *El-Mesalik el-Memalik*. (thk. Cabir Abdulhalm) Kahire.
- İbn Vasıl, Cemaluddin Muhammed b. Salim. (2004). *Müferricu’l-Kürub fi Ahbari Beni Eyyub*. (thk. Ömer A. Tedmuri). Kahire.
- İdrisi, İdris b. İmaduddin. (1986). *Uyunu’l-Ahbar*. (thk. Mustafa Galib) Beyrut.
- Kadı Abdulcabbar (2006). *Mu’tezile’de Din Usulü*. (çev. Murat Memiş). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kadı Numan, M. (1970). *İftitahu’d-Dave*. (thk. Vedat el-Kadı). Beyrut.
- Kalaycı, M. (2013). *Tarihsel Süreçte Eşarilik- Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Karabiber, N. K. (2013). *Hariciliğin Tarihi Serüveni Hicri I. Ve II. Asır*. İzmir.
- Kasım b. Muhammed b. Ali (2000). *Kitabu’l-Esas li Akaidi’l-Ekyas*. (thk. Abdullah el-Haşimi). Sa’da: Mektebetü’t-Türasi’l-İslamiyye.
- Kurt, H. (2013). “Yemen” mad. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 43, ss. 400-4001: İstanbul: Diyanet Yayınevi
- Mahmud, H. S. (1969). *Tarihu’l-Yemeni’s-Siyasi fi’l-Asri’l-İslami*. Bağdat.
- Makdisi, Şemsuddin Ebu Abdillan Muhammed b. Ahmed. (1906). *Ahsenü’t-Tekasim fi Ma’rifeti’l-Ekalim*. Leiden.
- El-Muhalli, Ebu’l-Hasan Husamuddin Hamid. (Trz). *Hadaiku’l-Verdiyye fi Menakıbu Eimmeti’z-Zeydiyye*. Yazmadan Tıpkı Basım: Daru’l-Usame.
- Onat, H.- Ateş, O. (2012). “Haricilik” *İslam Mezhepleri Tarihi el-Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Seyyid, E.F. (1988). *Tarihu Mezahibi’d-Diniyye fi Biladi’l-Yemen*. Kahire: Daru’l-Mısrıyye.
- Es-Sururi, M. (2004). *El-Hayatu’s-Siyasiyye ve Mezahiru’l-Hadara fi’l-Yemen fi Ahdi’l-*

Düveliyyeti'l-Müstakille. Sa'na.

Eş-Şuca, A. (1987). *El-Yemen fi Sadri'l-İslam*. Dimeşk.

Tomar, C. (2013). "Yemen" mad. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 43, ss. 401-406: İstanbul: Diyanet Yayınevi

Yahya b. Hüseyin, Kasım b. Muhammed. (1968). *Gayetü'l-Emani fi Ahbari'l-Katri'l-Yemani*. (thk. S.A. Asur). Kahire: Daru'l-Kütübi'l-Arabi.

Yakut el-Hamevi, Şihabuddin Ebu Abdillah. (1990). *Mu'cemu'l-Buldan*. (thk. Ferid Abdulaziz el-Cüdi) Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

El-Yemeni, Taceddin Abdalbaki. (1965). *Tarihu'l-Yemen*. (thk. Mustafa Hicazi). Beyrut: Daru'l-Avde.

Ez-Zebidi, Abu'z-Ziya abdurrahman. (1988). *Kitabu Gurretu'l-Uyun bi Ahbari'l-Yemeni'l-Meymun*. (thk. Muhammed b. Ali el-Ekva). Kahire.